

Володимир БОЙКО

БОЙОВІ ТА ПОХІДНІ ПОРЯДКИ ГАЛИЦЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО ВІЙСЬК У XIII–XIV СТОЛІТТЯХ

Історики описували бойові та похідні порядки галицького і волинського військ у XIII–XIV ст.¹, але ця проблема так і не стала предметом окремого дослідження й досі розглянута лише поверхово. Можна погодитися з давнім твердженням Бориса Рибаківа, що фахівці з військової історії переважно робили поспішні висновки про бойові порядки давньоруських військ, не заглиблюючись у вивчення літописів та археологічних матеріалів². Натомість історики, які добре знали літописи, але не військовою справою, не могли виправити помилок перших³. З часом почали накопичуватися необґрунтовані апіорні висновки, поповнюючи стереотипи, на зразок існування особливого бойового порядку у вигляді “п’яток”, що аргументовано спростував Борис Рибаків⁴, якого підтримав і Микола Котляр⁵.

Глибоке комплексне дослідження військової справи на Русі розпочав лише Анатолій Кірпічников. Він запропонував залучити до вивчення руського війська, зокрема його бойових порядків, аналогії з історії центрально- і західноєвропейських військ, дослідження яких від другої половини XX ст.

¹ Голицын Н. Русская военная история. – Санкт-Петербург, 1877. – Ч. 1. – С. 56–57; Пузыревский А. Исследования боя в древние и новейшие времена. – Варшава, 1902. – С. 39–40; Байов А. Курс истории русского военного искусства. – Санкт-Петербург, 1907. – Вып. 1. – С. 31; Разин Е. История военного искусства. – Москва, 1940. – Т. 2. – С. 148; Рыбаков Б. Военное дело // История культуры Древней Руси. – Москва, 1948. – Т. 1. – С. 397–416; Его же. Боевые порядки русских войск XI–XII вв. // Ученые записки Московского областного педагогического института. – Москва, 1954. – Т. 27. – С. 3–24; Кирпичников А. Военное дело на Руси. – Ленинград, 1976. – С. 5–18; Його ж. Битви Стародавньої Русі (IX–XIII ст.) // Український історичний журнал. – 1969. – № 10. – С. 74–84; Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992. – С. 3–130; Войтович Л. Князівські династії Східної Єв-

ропи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С. 414–418; Його ж. Військо і військова організація // Історія української культури: У 5 т. – Київ, 2001. – Т. 2: Українська культура XIII – середини XVII століть / Відп. ред. Я. Ісаєвич. – С. 93–108; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів, 2006. – № 571: Держава та армія. – С. 89–93; Котляр М. Бойові та похідні порядки галицького та волинського війська в XII–XIII ст. // Київська старовина: Науковий історико-філологічний журнал. – 2004. – № 4. – С. 3–14; Його ж. Військова справа Київської Русі. – Київ, 2005.

² Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 3.

³ Там же.

⁴ Там же. – С. 3–4.

⁵ Котляр М. Військова справа... – С. 121.

переживає бурхливий розвиток⁶. І справді, якщо руське військо на рівних могло протистояти угорському та польському, арміям австрійського герцога й лицарських орденів, чиє озброєння і військова організація випереджали тогочасні армії інших країн, то мусило мати не лише не гірше озброєння, а й організацію та тактичну систему. А. Кірпи́чников повернувся до дореволюційної методології викладу військово-історичних досліджень, яку відкинута за радянських часів, але продовжила розвивати європейська історіографія, зокрема, до обов'язкового зіставлення рівня розвитку озброєння, структури та організації війська порівняно з основними суперниками і найрозвиненішими на той час арміями. Оцінюючи розвиток військової справи на Русі в XIII ст., історик дійшов висновку, що в цій царині Галицько-Волинська держава переживала розквіт і значно випереджала сусідів⁷. Загалом можна констатувати, що вивчення військової справи на Русі перебуває усе ще в зародковому стані.

Приймаючи попередній висновок А. Кірпи́чникова, необхідно основну увагу приділити розвитку військової справи саме в галицьких та волинських землях, які через своє географічне розташування мали найактивніші контакти із західними сусідами, що сприяло знайомству з передовою європейською технікою, озброєнням і технологією його виробництва, військовою фортифікацією й застосуванням інженерних машин для оборони та здобуття укріплень, давало змогу запозичення та розвитку. Це ж стосується і змін у структурі й організації військ, їх використанні на полі бою. Наступним етапом мало би стати порівняння стану військової справи в інших руських землях зі синхронним за часом її розвитком у Галицько-Волинській державі. Зрозуміло, що подібне завдання потребує ґрунтовного дослідження усіх аспектів військової справи. Тому тут зупинимось лише на одному з головних – бойових і похідних порядках.

У джерелах формування бойових порядків руського війська позначено терміном *изпълчити*, тобто організувати рать у полки, розташували їх на полі бою за певним порядком⁸. Проте, як ствердив М. Котляр, термін *израдити* в літописах, що описують події другої половини XII–XIII ст., трапляється чи не частіше, ніж традиційне *исполчити*⁹. Так, у 1275 р. під час спільного походу військ князя Лева Даниловича з татарами проти литовців, союзники, дочекавшись сходу сонця, "...начаша израживати полкы..."¹⁰. Отже, з інформації літописів можна стверджувати, що вищим з'єднанням у галицько-волинському війську (як і військах інших земель) був *полк*. Таке з'єднання не було постійним, а формувалося безпосередньо напередодні битви – перед її початком.

Полк, зазвичай, очолював князь із досвідченим воєводою, який часто фактично командував, особливо тоді, коли у князя не вистачало бойового досвіду. Так, наприклад, у знаменитій битві 1245 р. поблизу Ярослава*

⁶ Кирпичников А. Куликовская битва. – Ленинград, 1980. – С. 22.

⁷ Его же. Военное дело... – С. 7.

⁸ Котляр М. Військова справа... – С. 122.

⁹ Там само.

¹⁰ Ипатьевская летопись // Полное со-

брание русских летописей. – Москва, 1962. – Т. 2. – Стб. 872.

* Ярослав – місто на лівому березі Сяну; нині – м. Ярослав (Підкарпатське воєводство, Польща).

до молодого князя Лева Даниловича, який очолював один із полків, призначено боярина Василька Гавриловича із завданням оберігати княжича й утримувати від поспішних та нерозважливих вчинків на полі бою¹¹.

Полк складався з підрозділів, сформованих за територіальним принципом, тобто зібраних з однієї землі (уділу, волості) чи, навіть, із різних, але сусідніх територій. Такі підрозділи називалися *стягами*, або *хорогвами*¹². Полк міг мати від 3 до 5 *стягів*, а іноді й більше. На відміну від *полків*, *стяги* комплектувалися уже на місцях збору військ і залишалися постійними на весь час кампанії. Їх очолював правитель або намісник волості, тобто князь чи боярин. На думку А. Кірпи́чнікова, *стяги* як окремі підрозділи почали використовувати не пізніше другої половини XII ст.¹³ Надалі це вже було правилом. Наприклад, у складі об'єднаної польсько-литовської армії під час Грюнвальдської битви 15 липня 1410 р. польський хроніст Ян Длугош перерахував хоругви Холмської, Галицької, Подільської, Теробовельської, Львівської, Перемишльської та інших українських земель¹⁴.

Стяги формувалися зі *списів* (початково *копье*, *корие*, *коріе* – польськ.), вперше згаданих у літописі під 1153 р., знаних ще з джерел XVI ст.¹⁵ Від середини XIV ст. цей найменший підрозділ був у всіх європейських арміях¹⁶. До *спису* входив кінний лицар (боярин, гридь чи отрок) зі своїми лучниками, зброєносцями та пажамі. Кількість воїнів у *списі* залежала від розмірів лену самого державця.

Враховуючи, що *полк*, який мав у своєму складі 900 *списів*, нараховував понад 7 тис. бійців і за аналогією з чисельністю *списів* у польських та німецьких землях, на думку Леонтія Войтовича, в галицько-волинському війську ці підрозділи мали від 3 до 20 воїнів¹⁷. *Спис* у складі важкоозброєного лицаря-списоносця, 2 лучників чи арбалетника і зброєносця – всіх кінних – класичне явище для середньовічної Центрально-Східної Європи¹⁸. Кількість *списів* у *стязі* не була регламентована й залежала від території уділу чи волості, в якій *стяг* формувався.

Так було і в інших європейських країнах. Тільки за реформою Карла VII (1422–1461) у Франції вперше встановлена постійна чисельність *списа* – 8 воїнів у складі лицаря, 2 панцирників-сержантів, 3 зброєносців у легших панцирах і 2 лучники¹⁹. Усі вони були кінними.

Організаційна структура руського війська відповідала європейським лицарським військам. І *спис* ("Lance", "Spies", "Gleve"), і *стяг* ("Banner"), і *полк* ("Bataille") були поширеними тактичними підрозділами в усіх тогочасних європейських державах. Важко визначити, хто і від кого запозичив цей склад

¹¹ Войтович Л. Князь Лев Данилович (Славетні постаті Середньовіччя. – Вип. 1). – Львів, 2012. – С. 10.

¹² Кірпи́чніков А. Куликовская битва. – С. 24.

¹³ Там же. – С. 23.

¹⁴ Длугош Я. Грюнвальдская битва. – Москва; Ленинград, 1962. – С. 89.

¹⁵ Рыбаков Б. Военное дело... – С. 404; Войтович Л. Реформи армії... – С. 89.

¹⁶ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории. – Москва, 1933. – Т. 3. – С. 151.

¹⁷ Войтович Л. Реформи армії... – С. 90.

¹⁸ Кірпи́чніков А. Куликовская битва. – С. 22.

¹⁹ Войтович Л. Реформи армії... – С. 90.

замість давнішої десяткової структури народних ополчень (десятки, сотні, тисячі). Ускладнення озброєння, найперше захисного, та його чимала вартість призвели до переходу від ополчення до лицарського війська, формованого з бенефіцій та феодинів. Іншої системи, втім і на Русі, просто не могло бути²⁰.

Безпосередньо в битвах і в галицьких, й у волинських військах спочатку, напевно, використовували давній руський бойовий порядок – поділ усіх сил на три частини: головний або великий полк – *чело* і два флангових, бічних – *крылья*²¹. Таке триєдине розташування полків, на думку Б. Рыбакова, вперше описано в літописі під 1024 р. (битва Ярослава Мудрого з братом Мстиславом біля Листвена*)²². Пізніше кількість полків збільшилася до п'яти – додалися передовий (*перед*) та сторожовий (*сторожжя*)²³.

Виникнення передового полку пов'язане з появою у XII ст. нової тактичної одиниці – легкої кавалерії, *стрельцов*. Це була спроба використати ополчення з вільних селян (смердів) подібно до англійських лучників, які також набиралися з вільних селян (фригольдерів). Звичайно, стрільці, діючи попереду, не порушували тричленного бойового складу й мали основним завданням розладнати бойовий порядок противника перед атакою головних сил або ж заманити його розіграною втечею.

Сторожа була своєрідним “вільним” елементом бойового шиккування й могла довільно переміщатися як вздовж фронту, так і в глибину шиккування воїнів, не порушуючи його²⁴. Очевидно, що завдання такого полку більше стосувалося маршів, під час яких основна частина війська рухалася без доспіхів під охороною сторожового полку. А в битвах останній використовували для підсилення, або ж як загальний резерв.

Перед початком кожного маршу вперед обов'язково висилали *стежі* зі складу того ж сторожового полку, які нав'язували бій з такими ж сторожами противника і намагалися захопити полоненого з метою отримання інформації про переміщення та чисельність ворожого війська. Наприклад, у 1259 р. під час походу еміра Бурундая король Данило Романович вислав сторожу з метою дізнатися місцеперебування основних сил темника²⁵.

Тричленний поділ застосовувало й волинське військо в битві з угорцями біля м. Шумська в 1233 р., і військо князя Лева Даниловича з татарами в поході проти литовців 1275 р. Його відзначено і в багатьох інших битвах, описаних на сторінках Галицько-Волинського літопису. У згаданій знаменитій битві галицько-волинського війська проти підтриманого угорсько-польською коаліцією претендента Ростислава Михайловича біля Ярослава (1245)

²⁰ Войтович Л. Військо... – С. 93–108; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Київ, 2004. – Т. 2: Наукові студії. – С. 385–394.

²¹ Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 6; Войтович Л. Військо... – С. 105–106; Котляр М. Військова справа... – С. 123.

* Листвен – місто в Чернігівській землі

на правому і лівому березі верхів'я Боловса; нині – два городища біля с. Малого Листвена Ріпкинського р-ну Чернігівської обл.

²² Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 6.

²³ Ипатьевская летопись. – Стб. 662.

²⁴ Котляр М. Військова справа... – С. 137.

²⁵ Ипатьевская летопись. – Стб. 848.

галицько-волинське військо складалося з п'яти полків. Ця битва, на думку А. Кірпи́чнікова, – не тільки приклад високого військового вміння воїнів князя Данила Романовича, а й показник нових прийомів ведення бою, пов'язаних із зростанням оперативної самостійності тактичної одиниці – полку²⁶.

Але це був перехідний період, коли основними залишалися все ті ж три *полки*. Тричленний поділ військ на *полки* застосувався, на думку М. Котляра, у XII – першій половині XIII ст.²⁷. Те, що передовий і сторожовий полки упродовж XIII ст. набували все більшої значущості та самостійності, в наступному столітті привело до змін у поділі війська. Тож у битвах XIV–XV ст. армії найчастіше ділилися уже на 5 полків, хоча були випадки поділу на один, два, чотири чи шість²⁸.

Щодо конфігурації бойових порядків серед дослідників немає однастайності. Згідно з версією Б. Рибаківа, найоптимальнішою формою бойового порядку був клин²⁹. Принцип клину поширювався на весь порядок армії, надаючи легкість маневрування полком другого ешелону. Це було зумовлено тим, що навіть за найтіснішого руху полків, коли крила йшли вслід за чолом, усередині бойового порядку залишався трикутний порожній простір, який дозволяв здійснити швидке введення до бою задніх полків³⁰. Тобто, руський бойовий порядок не був непорушним і нездатним до різкої зміни. Але з цим навряд чи можна погодитися. Радше, конфігурація залежала від поля битви та війська противника. Найяскравіший тому приклад – битва поблизу Ярослава, коли розташування військ взагалі було оригінальним: полк претендента на галицький престіл Ростислава Михайловича на початку бою прагнув завдати удару головному полку князя Данила Романовича, тоді як польський полк князя Болеслава Сором'язливого мав нейтралізувати волинський полк князя Василька Романовича. Угорський полк бана Фільнія, з одного боку, і полк князя Лева Даниловича – з іншого, зайняли позиції у другій лінії і вступили в битву на прикінцевому етапі. Зауваживши маневр князя Ростислава та розгадавши його наміри, Данило Романович кинув проти нього передовий полк двірського Андрія, який, мабуть, пройшов в між полками Данила та Василька Романовичів³¹.

Долю ж битви вирішували не так зіткнення бойових порядків головних сил, як рукопашні сутички окремих воїнів. Упродовж XIII–XIV ст. вишкіл та озброєння поодиноких воїнів були вирішальними для результату бою. У зіткненні, на думку А. Кірпи́чнікова, головне зламати бойовий порядок війська, розладнати стрій, а не повністю знищити противника, що було практично нереально³². Оскільки коні, які несли власні доспіхи та важкоозброєних лицарів з їхнім спорядженням, швидко втомлювалися, організувати переслідування противника, що відступав чи втікав, було можна тільки при збереженні свіжих резервів, що траплялося вкрай рідко.

²⁶ Кірпи́чніков А. Военное дело... – С. 475.
С. 7–8.

²⁷ Котляр М. Військова справа... – С. 125.

²⁸ Войтович Л. Князівські династії... –

С. 14.

²⁹ Рыбаков Б. Боевые порядки... – С. 16.

³⁰ Там же. – С. 16.

³¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 803.

³² Кірпи́чніков А. Битви... – С. 76.

Зрозуміло, лицарське військо, сформоване з професіоналів, завдяки озброєнню і вишколу мало безперечні переваги над будь-яким ополченням, незважаючи на його чисельність. Так сталося в 1252 р. під час походу князя Данила Романовича на ятвягів*. У них, мабуть, забракло мужності розпочати бій, коли вони побачили, як воїни галицько-волинського війська приготувалися до битви: "...щитъ же ихъ тако зарѣ бѣ, шоломъ же ихъ тако сѣнцю восходящюу, копиемъ же ихъ дрѣжащимъ в роука^x тако трѣсти мнози..."³³.

На жаль, літописи зберегли дуже мало переказів про похідні порядки не тільки галицького і волинського, а й усього давньоруського війська. Достеменно відомо, що військові походи відбувалися як взимку, так і в літню пору. Швидкість маршу залежала, насамперед, від обтяження війська обозом, де перебували продукти, фураж і захисне спорядження, яке воїни одягали безпосередньо перед боєм. Взагалі ж, денний перехід кінного війська сягав приблизно 50 км, а максимальна швидкість – 120 км за добу (без обозу, з запасним конем). Правда, щодо останнього висновку Б. Рыбакова є серйозні сумніви, оскільки такий темп можна було витримати не більше дня.

Крім звичних маршів, при пересуванні війська практикували і форсовані марші без обозу – *изгоном*, *вборзе*. Тоді забезпечували військо провіантом і фуражем "зажитники", яких заздалегідь висилали до переду. Водночас вони проводили і розвідку³⁴. Але такі випадки траплялися рідко. Звичайно, їх зумовлювали неординарні обставини, коли виникала проблема транспортування бойових обладунків: адже, крім сторожі, на марші в доспіхах ніхто не пересувався. Їх везли на возах і це, навіть із заміною коней, впливало на швидкість³⁵.

Повідомлення Галицько-Волинського літопису про великі кампанії князів проти західних сусідів зафіксували і певні особливості похідного порядку галицького та волинського війська. Так, 1243 р., воюючи з краківським князем Болеславом Сором'язливим, князі Данило та Василько "внидоста во землю Ладъскоую четырма дорогами . самъ Данило ваева школо Люблина. А Василко по Изволи и по Ладѣ школо Бѣлоє. Дворьскыи же Сѣндрѣи по Сяноу, а Вышата воева Подѣгорье"³⁶. Іншого разу володимирський князь Володимир Василькович, який у 1282 р. втрутився до міжусобної боротьби мазовецьких князів – братів Конрада і Болеслава, виславши військову допомогу Конраду, "...поиде свои^м полкомъ, а Желиславъ свои^м полкомъ, а Дуунаи своимъ полкомъ. Кондратъ же князь с Лажы своимъ полкомъ, а Тюима своимъ полкомъ"³⁷. Як звернув увагу М. Котляр, князі та воєводи вели власні полки в чіткому порядку, за певним планом, не дозволяючи розбрестися територією, якою проходили³⁸. Тільки суворе дотримання дисципліни і

* Ятвяги – пруське плем'я, що жило між середнім правобережжям Нарева і середнім лівобережжям Німану, нині це територія північної половини Підляського та східної частини Вармінсько-Мазурського воєводства у Польщі та південно-західна частина Литви.

³³Ипатьевская летопись. – Стб. 813.

³⁴Рыбаков Б. Военное дело... – С. 407.

³⁵Там же. – С. 407.

³⁶Ипатьевская летопись. – Стб. 795–796.

³⁷Там же. – Стб. 885.

³⁸Котляр М. Військова справа... – С. 137.

недопущення відхилення від прийнятих планів маршів у поєднанні з постійною розвідкою, яка мусила забезпечувати зв'язок між окремими полками, могли гарантувати загальний успіх.

Порушення маршу і відхилення від наперед спланованих маршрутів загрожувало великою небезпекою. Так, під час спільного з татарами походу на Сандомирщину в 1280 р. воїни князя Лева Даниловича "...начаша росходитисѧ воеватѧ. Бѣ оучини над нимѣ волю свою. оубиша бо Лѧховѣ. ѿ полкоу его. многѣ боярѣ и слоуги добрѣѣ. И Татарѣ часть оубиша и тако возвратисѧ Левѣ назадѣ с великѣмъ бещестѣемъ"³⁹.

Підсумовуючи, можна ствердити: розвиток військової справи в галицьких та волинських землях відбувався синхронно й аналогічно до відповідних процесів у сусідніх європейських країнах; значні зусилля галицько-волинських князів, зокрема короля Данила Романовича та князя Лева Даниловича, з переоснащення і реорганізації війська дали добрі результати, забезпечивши успіхи в походах проти найближчих сусідів, зокрема угорських, польських і чеських військ. Не буде перебільшенням також визнати, що бойові та похідні порядки галицького й волинського війська в XIII–XIV ст., тактика та організація військової справи загалом перебували на високому рівні, який відповідав рівню найближчих сусідів, передових у цьому плані європейських країн.

Львівський національний університет імені Івана Франка

³⁹Ипатьевская летопись. – Стб. 882.

